

Анна БОРДОВСЬКА, здобувач

ORCID ID: 0000-0002-2867-0247

e-mail: abordovski@gmail.com

Національний університет "Львівська політехніка",
Львів, Україна

ПРАВОПИСНА ТА ЛЕКСИЧНА ВАРІАНТНІСТЬ У ПУБЛІЦИСТИЦІ ПЕРІОДУ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (НА МАТЕРІЯЛІ ГРАКУ)

Здійснено розслід варіантності мовної норми в газетах різного політичного спрямування часів Другої світової війни в Генеральному регіонально анотованому корпусі української мови (ГРАКУ) та простежено вплив ідеології на формування мовної норми. Виявлено, що німецькі окупаційні й підпільні газети ОУН-УПА тяжіють до Правопису 1928 року, хоч простежується варіантність, а радянські – до Правопису 1933 року. Встановлено, що вибір того чи того варіанта залежав від політичної орієнтації видання. На лексичному рівні радянська періодика тяжіє до іномовних слів, а німецька та підпільна знову демонструють різні тенденції.

Ключові слова: український правопис, корпус, варіантність, мовна норма, мовна ідеологія, періодика.

Порушувана проблема. Проблема кодифікації українського правопису хвилює як дослідників, так і кожного носія мови. Зовнішня інтерференція й десятилітня асиміляція призвели до втрати унікальності деяких українських фонетико-морфологічних рис. З огляду на це цікаво дослідити, як ця інтерференція вплинула на варіантність мовної норми за часів Другої світової війни.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Завдання вчених-мовознавців полягає в розробленні такої системи правил, які не викличуть несприйняття суспільства через звичку до усталених норм, але й повернуть носіїв до питомих джерел. У цьому руслі активно працювали такі науковці, як І. Вихованець, О. Пономарів, І. Фаріон та ін. (Вихованець, 2004; Пономарів, 2001b; Фаріон, 2004). Їм опонують О. Тараненко, П. Толочко та ін., обґрунтовуючи необхідність збереження статусу-кво (Тараненко, 1997; Толочко, 1998).

© Бординська Анна, 2024

Попри наявні праці, проблема вдосконалення українського правопису ще й досі потребує подальшого дослідження.

Формулювання мети статті. Мета розвідки – дослідити варіантність української мовної норми в газетних текстах часів Другої світової війни (1939–1945) та простежити, як політичне спрямування видання впливало на вибір того чи іншого варіанта. Для цього ми проаналізували історію формування українського правопису, створили корпус газетних текстів та підраховували, до якого правопису тяжіли видання різної політичної орієнтації.

Виклад основного матеріалу дослідження

1. Історія формування українського правопису

Вплив різного штибу ідеологій на формування мовної норми не є винятково українським феноменом. Нещодавнє корпусне дослідження з діяхронно-квантитативним підходом до процесів стандартизації в давньогрецькій мові виявило, що античний, класичний та елліністичний періоди характеризуються широкою прийменниковою варіацією (утім, елліністичний період уже демонстрував певну уніфікацію через прийняття деяких стандартів Койне), а мова посткласичної Греції вже піддавалася різним стандартизаційним процесам та ідеологічним впливам. Римський же період знову демонструє варіацію, адже різні автори та тексти імітують ідеали античного та класичного періодів (аттикізм) (Rafiyenko, & Ilja A. Seržant, 2022, p. 187).

Цікавою є також розвідка про фонетичну варіацію серед шотландських членів британського парламенту, що, на думку деяких дослідників, є результатом наближення до норм англійської літературної вимови (англ. *Southern Standard British English* (SSBE), *Received Pronunciation*, *Queen's English*, *BBC English*). Утім, результати аналізу політичних промов десяти шотландських депутатів протягом 2011–2012 рр. свідчать, що підняття голосної літери корелює з політичною ідентичністю, а саме належністю депутата до політичної партії: члени Шотландської лейбористської партії вимовляють звук /æ/ з вищим піднесенням, ніж члени Шотландської національної партії (Hall-Lew, Friskney, & Scobbie, 2017).

Розуміння правопису як невід'ємного складника української ідентичности читаємо у В. Німчука (Німчук, 1990, с. 3), у Г. Явор-

ської (Яворська, 2000, с. 233) і в багатьох інших українських мовознавців. Утім, як влучно понад 150 років тому зауважив Михайло Максимович, українські патріоти довкола цього питання *"ходять, але не сходяться"* (Максимович, 1880).

Про суспільну значущість питання формування української мовної норми свідчить нещодавнє збурення суспільства навколо нової редакції правопису від 2019 р. Симптоматичним є обурення українського суспільства щодо повернення деяких питомих форм, виписаних у "харківському" чи "скрипниківському" правописі, та нарікання на західноукраїнські примхи (Льченко, 2021).

Насправді ж норми "скрипниківки" базуються на великоукраїнській фонетичній правописній традиції, яка складно торувала свій шлях у Галичині. На Західній Україні мав перевагу етимологічний принцип і проіснував у Галичині до 1893 року через стійку писемну церковну традицію (у храмах навіть священники виголошували полум'яні промови проти фонетичного правопису (Огієнко, 2001). Не останню ролю в цьому відігравав Михайло Максимович, великий знавець мови й поборник етимологічного правопису. Натомість на захист фонетичного правопису на Галичині стала незначна кількість інтелектуалів, зокрема Руська трійця – Маркіян Шашкевич, Іван Вагилевський, Яків Головацький. У передмові до літературного альманаху *"Русалка Дністрова"* (1837) читаємо: *"пиши як чуєш, а читай як видиш"*, що є постулатом сербського мовознавця Вука Караджича: *"Пиши као што говориш, а читај као што је написано"* (Барчук, 2012, с. 28). Кульмінації орфографічна війна на Галичині зазнала з появою праці *"Руська граматика"* Степана Смаль-Стоцького і Федора Гартнера, яка остаточно закріпила фонетичний принцип. Про правописні баталії В. І. Сімович відгукується так: *"правописна боротьба в Галичині, на Буковині й на Закарпатті мала за підставу глибоке коріння – тут же йшлося про назверхній вигляд українського слова як самостійного, окремого від російського – вона ж тісно в'язалася з національною боротьбою [...], тим то це подія не тільки культурного, педагогічного чи вузько філологічного, але й – національно-політичного значення"* (Сімович, 1984, с. 196–197).

Ще раз наголосимо, що осердям формування фонетичного принципу українського правопису, а отже, й сучасних норм, була саме Велика Україна. Батьком нового українського правопису є виходець зі Слобожанщини Олександр Павловський (1773–1822), автор *"Грамматики малороссійскаго нарѣчія"* (1818). Підтримали вченого харківці Г. Квітка-Основ'яненко та П. Гулак-Артемовський. Удосконалення правописних принципів, що їх виписав О. Павловський, знайшло своє віддзеркалення в *"кулішівці"* (1856), за напрацювання якої москвофіли нарекли П. Куліша *"політичним сепаратистом"*. Окремо треба також виділити працю таких видатних українських мовознавців, як Павло Житецький, Кость Михальчук, Павло Чубинський та ін., які були редакторами журналу *"Записки Юго-Западнаго отдела Географическаго Общества"* і ще більше наблизили правопис до сучасного його вигляду. Звісно, титанічна культурна праця вчених, що гуртувалися довкола *"Географическаго Общества"*, не могла не лякати російський уряд, тому наказом М. Юзефовича від 18 травня 1876 р. українці були змушені повернутися до *"ярижки"*. Утім, дослідники й надалі працювали над спробами реформувати правопис. 1877 року світ побачила *"драгоманівка"*, а 1886 – *"желехівка"* (яка значно сприяла утвердженню фонетики в Галичині). Лише з революцією в Росії 1905 року падають заборони на правопис, і Борис Грінченко напрацьовує правопис *"Словаря української мови"* (Огієнко, 2001).

Нарешті, коли постав уряд УНР, міністр освіти Іван Стешенко доручив правописне питання Іванові Огієнку. А тому рівно через 100 років після виходу граматики Павловського, 1918 р., І. Огієнко написав *"Головніші правила українського правопису"*, які доповнював і доопрацьовував український мовознавець, поліглот Агатангел Кримський – *"Найголовніші правила українського правопису"* (1921). На початку ХХ ст. над правописною проблематикою також працював Євген Тимченко – *"Управління українського правопису: Desiderata в справі нашого правопису"* (1925) та *"До проєкту українського правопису"* (1926). Варто також згадати упорядника найповнішого *"Правописного словника"* (1914 р., 7-е вид. 1930 р.) Григорія Голоскевича. Зусиллями вищезазначених вчених, а також В. Ганцова, О. Синяв-

ського та ін. постав Правопис 1928 року – перший соборний академічний правопис української мови (Яворська, 2000).

1933 року "*комунізатори*" правопису С. Косіор, В. Затонський, А. Хвиля, Н. Каганович, П. Постишев внесли 120 поправок до нього, максимально наблизивши норми до російських та зробивши "*скрипниківку*", як слушно стверджує О. Пономарів, "*часткою нашого розстріляного відродження*" (Пономарів, 2001b). 1999 року зародився новий проєкт правопису, де провідні українські мовознавці – Василь Німчук, Іван Вихованець, Катерина Городенська – намагалися повернути питомі українські норми, утім, безрезультатно (Фаріон, 2004).

Наслідки послідовного зросійщення правопису ми й досі бачимо, навіть у новій редакції правопису від 2019 р. Переважно, якщо зміни й відбулися, то лише половинчасто. На фонетичному рівні є такі зміни: варіантне написання **и** у словах *ирій* і *ірій* та *ирод* і *ірод*; вибіркове написання **г** і **г** на місці **h** і **g**, напр. *госпіс*, але *хобі*; варіантне написання **т** на місці грецької тети, напр. *анатема* і *анафема*; вибіркове написання **в** на місці **w**, напр. *вікенд*, але *Уельс*; варіантне написання **ав** на місці дифтонга **au**, напр. *авдиторія* і *аудиторія*; вибіркове написання **ай** на місці дифтонга **ei**, напр. *Віттгенштайн*, але *Швейцарія*. На морфологічному рівні спостерігаємо варіантне написання кінцевого **-и** в іменниках на **-ть** після приголосного та словах *кров*, *любов*, *осінь* у родовому відмінку однини, напр. *солі* і *соли*, *гідності* і *гідности* (Мазніченко та ін., 2019).

Текст Українського правопису 2019 також містить низку огріхів, як-от: одіозні історизми, лексеми на позначення неактуальних понять, росіянізми та кальки з російської тощо (Пугач, 2019). Ще однією проблемою вважаємо засилля немотивованих фемінітивів (напр. *філологиня*, *дияконеса*), продиктоване радше ліволіберальним духом часу з притаманною йому політичною коректністю на всіх рівнях (Архангельська, 2019; Городенська, 2023; Хомич, 2022). А тому правопис і досі потребує значного доопрацювання, повернення до питомих джерел, щоб надати носіям правдиву мовну картину світу та консолідувати їх, аніж слугувати яблуком розбрату.

2. Створення підкорпусів німецької, радянської та підпільно періодики часів Другої світової війни

Українська преса років Другої світової війни представлена різними виданнями окупаційних режимів на території України, а також національно-визвольного руху, тому є цікавим джерелом для дослідження варіантності мовної норми. Як правило, певні політичні сили тяжіли до певних правописних норм, що робить перспективним дослідження "змагання" мовних норм із тогочасними ідеологіями. Така проблематика потребує корпусного підходу.

У корпусі ГРАК-16 (Генеральний регіонально анотований корпус української мови) була колекція воєнної періодики обсягом 2 621 333 токенів, з якої на німецькі видання припадало 1 659 458 токенів, а радянські – 961 875 токенів. До підкорпусу також потрапили післявоєнні газети 1945 р. На матеріалі цих видань було зроблено дослідження, яке вже показало, що радянські газети послідовно вживали норми Українського правопису редакції 1933 р., а німецькі містили правописні варіанти і згідно з Українським правописом 1929 р., і 1933 р. (Бордовська, 2023). Ми підготували повнішу версію корпусу з використанням онлайн-архіву української періодики *Libraria* (LIBRARIA, <https://libraria.ua/>) та електронної бібліотеки *Diasporiana* (Diasporiana, <https://diasporiana.org.ua/>), ця нова версія була удоступнена в 17-й версії ГРАКу. Зараз відповідний підкорпус у ГРАКу має обсяг 6 681 608 токенів, містить німецькі (4 895 221 токенів), радянські (1 548 357 токенів) та підпільні (238 030 токенів) газети і журнали з різних регіонів (див. рис. 1).

У підкорпусі воєнної періодики чітко простежуємо кількісну домінацію німецьких газет, що, на нашу думку, диктується логікою просування лінії фронту, адже 1941–1944 рр. – роки німецької окупації на території України, а це тривалий відтинок воєнного часу. Так, радянські газети випускали протягом меншого відрізка часу, тому й відповідний підкорпус має менший обсяг (хоча допускаємо, що вони також могли публікуватися за кордоном, як, до прикладу, журнал "*Перець*", який теж є в корпусі). І дійсно, бачимо, що співвідношення обсягу за роками видання газет у підкорпусі таке (див. рис. 2).

Рис. 1. Діаграма співвідношення обсягу підкорпусів німецьких окупаційних, радянських та підпільних газет і журналів 1939–1945 рр.

Рис. 2. Співвідношення обсягу підкорпусу воєнної періодики відповідно до наповнення кожного року

До підкорпусу німецьких окупаційних газет увійшли такі видання: "Краківські вісті" (Краків – 1940–1944), "Львівські вісті" (Львів – 1941–1944), "Бобринецький голос" (Бобринець, Кіровоградщина – 1942–1943), "Самбірські вісті" (Самбір, Львівщина – 1941), "Бережанські вісті" (Бережани, Тернопільщина – 1941–1942), "Українське життя" (Бориспіль, Київщина – 1941), "Українські щоденні вісті" (Львів – 1941), "Вільне Слово" (Дрогобич, Львівщина – 1941), "Нова Україна" (Харків – 1944), "Голос Підкарпаття" (Львів – 1943–1944), "Золотоніські вісті" (Золотоноша, Черкащина – 1943), "Переяславські вісті" (Переяслав-Хмельницький, Київщина – 1943), "Рідна Нива" (Пирятин, Полтавщина – 1943), "До перемоги" (Львів – 1944), "Український доброволець" (1943–1944), "За Україну" (1945), "Тризуб" (1945). Кількісно вони співвідносяться так (див. рис. 3):

Рис. 3. Співвідношення кількості tokenів кожного видання в підкорпусі німецьких газет

До підкорпусу радянських газет і журналів увійшли такі видання: "Вільна Україна" (Дніпро – 1939–1941, 1943–1945), "Вільне

життя" (Кіцмань, Чернівеччина – 1945), "Вісті ВУЦВК" (Харків – 1940), "Нафтовик Борислава" (Борислав, Львівщина – 1945), "Червоний Перемишль" (Перемишль, Дрогобиччина (нині Підкарпатське воєводство в Польщі) – 1940–1941), "Червоний прапор" (Львів – 1945), "Радянська Україна" (редакція переміщувалася відповідно до руху військ Південно-Західного фронту – 1945), "Червона Україна" (1939), "За більшовицькі темпи" (Болахів, Івано-Франківщина – 1945), "Червоний прапор" (Самбір, Львівщина – 1945), "Перець" (Київ – 1941, 1943). Кількісно вони співвідносяться так (див. рис. 4).

Рис. 4. Співвідношення кількості токенів кожного видання в підкорпусі радянських газет

До підкорпусу газет і журналів ОУН-УПА увійшли такі видання: "За українську державу" (1944–1945), "За самостійну Україну" (Івано-Франківськ – 1943), "Самостійник" (1943–1944), "Ідея і Чин" (1942–1945). Кількісно вони співвідносяться так (див. рис. 5).

Рис. 5. Співвідношення кількості tokenів кожного видання в підкорпусі підпільних газет

3. Аналіз варіантності мовної норми в корпусі газет часів Другої світової війни

3.1. Варіантність на правописному рівні

3.1.1. Літера *г* у словах іншомовного походження. Довоєнні нормативні джерела засвідчують різні тенденції. У Правописі 1928 р. читаємо: "**§ 55.** Чуже *h* передаємо нашим *г*, що ж до чужого *g*, то в новіших запозиченнях його треба передавати через *г*, у запозиченнях же засвоєних давніше, особливо з грецької мови, віддаємо нашим *г*: Англія, газ, газета, гама, гегемонія, фігура..., але агент, агітація, Гвінея, Гете..." (Скрипник, 1929, с. 64). Натомість у Правописі 1933 р. маємо: "**§ 76.** Іншомовні *h* і *g* однаково передаються (незалежно від вимови) знаком *г*, напр.: а) гармонія, Гюго; б) авангард, Гете" (Хвиля, 1933, с. 60). Попри те, що літера *г* була репресована, варто зазначити, що один із видатних кодифікаторів українського правопису Іван Огієнко обґрунтовує недоречність такої норми як несоборної та вказує на її поширення суто в Галичині через польські впливи, ще до появи Українського правопису 1933 (Огієнко, 1990, с. 165–166).

У підкорпусах газет періоду Другої світової війни виявлено випадки застосування різних норм у варіантах *пропаганда* і *пропаганда*: *Спинаючись докладно на спробах англійської пропаганди, Гітлер відмітив, що вона зовсім не дійова* (Вісті ВУЦВК, 1940); *І тому особливо, коли йде про поширювання газет, то вдячне й легке завдання має пропаганда друкованого слова!* (Краківські вісті, 1940); *Щоб прискіпити перемогу нашої революційно-визвольної боротьби, ми повинні активніше розгортати нашу пропаганду, сильніше запалювати народ вогнем революційних ідей* (За українську державу, 1944).

3.1.2. Йотація голосних а (іа) у словах іншомовного походження. Звернімося знову до довоєнних нормативних джерел. У Правописі 1928 року читаємо: *"Завсідги пишемо в чужих словах і... після всіх приголосних перед голосними та й, при чім чуже іа передаємо через ія: матеріал; іе через іє: гісна; іи через ію: тріумф"* (Скрипник, 1929, с. 66). Правопис 1933 р. скасовує ці норми: *"Завсідги пишеться в іншомовних словах і: [...] б) після всіх приголосних перед голосними та й: матеріал, соціалізм [...]"* (причім *завсідги пишеться іа, іу, іе, еа, крім позиції в кінці слова*)" (Хвиля, 1933, с. 61).

У підкорпусах газет періоду Другої світової війни виявлено випадки застосування різних норм у варіантах *соціалізм* і *соціалізм*: *Гримить могутнє "ура" з уст воїнів країни соціалізму* (Вільна Україна, 1940); *"Сталінський соціалізм", як каже лист, мав з дійсним соціалізмом стільки спільного, що особиста диктатура Сталіна із суттю диктатури пролетаріату* (Самбірські вісті, 1941); *Тут діяли закони, що зродилися в період будови соціалізму в одній країні* (Ідея і Чин, 1945).

3.1.3. Передача німецького дифтонга еі. Правопис 1928 року засвідчує: *"§ 71. Німецький (і голяндський) дифтонг еі в нових запозиченнях передаємо через ай, після л – яй (а не ей): Айнштайн, Айхенвальд, Вайнгольд, Гайне..."* (Скрипник, 1929, с. 69). Правопис 1933 р. заперечує ці норми: *"§ 83. Німецький (і голландський) дифтонг еі передається через ей: Енштейн, Ейхенвальд, Гейне, Ленціг, Швейцарія, Рейн..."* (Хвиля, 1933, с. 63).

У підкорпусах газет періоду Другої світової війни виявлено випадки застосування різних норм у варіантах *рейхскомісар* і *райхскомісар*: *Питання про те, які організації слід розглядати*

як політичні, розв'язується рейхскомісаром, і його рішення має характер судового рішення (Вільна Україна, 1940); У присутності представників Райхсміністра пропаганди, Райхскомісара і генерального комісара гебітскомісар Маргенфельд поклав перший вінок (Бобринецький голос, 1943); Натомість в райхс-комісаріяті Україна вся влада належить до райхскомісара і цілого його апарату (Ідея і Чин, 1942).

3.1.4. М'яке л у словах іншомовного походження. У Правописі 1928 року читаємо: "М'яке Л. 2. В інших випадках новіші запозичення з західно-європейських мов віддаємо м'яким л: а) ля – аероплян, баляда, балянс..." (Скрипник, 1929, с. 63). Натомість у Правописі 1933 року маємо: "§ 75 Слова іншомовного походження з І передаються: 1. Л непом'якшеним (л, ла, ло, лу): арсенал, артикул, бал, інтеграл..." (Хвиля, 1933, с. 60).

У підкорпусах газет періоду Другої світової війни виявлено випадки застосування різних норм у варіантах план і плян: На ряді підприємств підготовка до виборів супроводжується виробничим піднесенням, достроковим виконанням виробничих планів (Вільна Україна, 1940); Се вимагає змобілізування всіх наших сил і розумного одноцілого пляну в ужитті їх (Краківські вісті, 1942); Вихідною базою для здійснення московських імперіялістичних планів є Україна, з її природними багатствами (Ідея і Чин, 1943).

У табл. 1 представлена загальна кількість правописних варіантів у газетах 1939–1945 рр. різного політичного спрямування.

Таблиця 1

**Співвідношення кількості правописних варіантів
у газетах різної політичної орієнтації**

Правопис 1933 р. / 1928 р.	Кількість вживань		
	у корпусі німецьких газет	у корпусі радянських газет	у корпусі газет ОУН-УПА
<i>пропаганда/пропаганда</i>	418/238	191/0	48/22
<i>соціалізм/соціалізм</i>	21/84	117/0	1/42
<i>рейхскомісар/райхскомісар</i>	11/56	4/0	0/12
<i>план/плян</i>	414/696	1284/0	120/29

Отже, вибір того чи іншого правописного варіанта в газетах періоду Другої світової війни був не випадковим та значною мірою залежав від політичної орієнтації видання. Утім, якщо ра-

дяньська преса була більш послідовною в послуговуванні Правописом 1933 року, то німецька та підпільна допускали значну варіантність, навіть у межах одного видання (пор.: *Але Німеччина не є колонією та німці не є китайськими невільничими "кулями"* (Краківські вісті, 1940); *Німеччині відібрали заморські колонії, спутали її в її заморській торгівлі* (Там само)).

3.2. Варіантність на морфологічному рівні

3.2.1. Морфологічна зміна роду іменників. Правописний словник Г. К. Голоскевича, укладений за нормами 1928 року, фіксує жіночий рід іменників із закінченнями на *-а*: *кляса, фльота, парада, резерва* (Голоскевич, 1929). Правопис 1933 року вводить примусову маскулінізацію: "§ 86. Нижче подані і деякі інші подібні до них інішомовні слова уживаються в такій (узвичаєній) формі: *а) клас, флот, парад, резерв...*" (Хвиля, 1933, с. 63).

У підкорпусах газет періоду Другої світової війни виявлено випадки застосування різних норм у варіантах *клас* і *кляса*: *Вплив війни дуже дошкульно відбився на робітничому класі* (Вільна Україна, 1940); *Цей корабель належав до тієї кляси набережних сторожевих крейсерів, які почали службу в 1937 р.* (Львівські вісті, 1942); *Знищуючи всі форми експлуатації кляси клясою, створимо в Україні справедливий суспільний лад* (Ідея і Чин, 1943).

У табл. 2 представлена загальна кількість варіантів жіночого та чоловічого роду певних іменників у газетах 1939–1945 рр. різного політичного спрямування.

Таблиця 2
Співвідношення кількості варіантів жіночого та чоловічого роду певних іменників у газетах 1939–1945 рр. різного політичного спрямування

Правопис 1933 р. / 1928 р.	Кількість вживань		
	у корпусі німецьких газет	у корпусі радянських газет	у корпусі газет ОУН-УПА
<i>аналіз/аналіза</i>	15/52	45/0	0/6
<i>клас/кляса</i>	105/485	373/1	7/18
<i>парад/парада</i>	8/5	17/0	1/0
<i>резерв/резерва</i>	9/23	5/0	3/0
<i>синтез/синтеза</i>	1/9	2/0	0/1
<i>флот/фльота</i>	77/200	127/0	0/0

Отже, підпільні та німецькі видання тяжіють до норм, встановлених Правописним словником Голоскевича, тоді як радянські послідовно маскулінізують окремі іменники.

3.2.2. Засвоєння запозичених іменників на -о в українській мові. Радянська репресивна мовна політика також намагалася змінити засвоєння запозичених іменників на -о в українській мові. Правопис 1928 року регулював перелік відмінюваних і невідмінюваних слів: "*§ 76. Відмінюються чужі іменники так, як відповідні українські. Зокрема, відмінюються як іменники ніякого (середнього – А. Б.) роду слова: авто, бюро, депо, кіно, мотто, пальто, піаніно, трюмо, саго, цицери. Зовсім не відмінюються такі слова: [...] 4. брутто, нетто, порто, сольо, тріо, франко, сальдо, радіо (від радіо можливо й радіом) і т. ін.*" (Скрипник, 1929, с. 70). Правопис редакції від 1933 р. відповідного параграфу не містить. Утім, вже Правопис 1940 р. чітко регламентує: запозичених іменників із кінцевим -о не відмінюють (Грунський, 1940, с. 92). Цікаво простежити корпусним методом, як ці зміни відбилися на воєнній періодиці. Нещодавне корпусне дослідження граматичного засвоєння запозичених іменників із кінцевим -о в українській мові на матеріялі різностильових текстів із різних регіонів України й діаспори, написаних із кінця ХІХ ст. до початку ХХ ст., простежило, що варіантність була притаманною для всього досліджуваного періоду (Шведова, 2020). Цікаво, чи така ж тенденція зберігатиметься в нашому випадку. Для пошуку ми обрали такий перелік іменників: *авто, бароко, бюро, вето, відео, гестапо, депо, доміно, євро, казино, какао, кіно, кредо, піаніно, псевдо, радіо, рококо, сопрано, танго, фортепіано, фото.* У табл. 3 представлена загальна кількість варіантів засвоєння запозичених іменників на -о в радянських газетах 1939–1945 рр.

З радянськими газетами все цілком однозначно: послідовне невідмінювання запозичених іменників на -о. Звісно, у корпусі трапляються вживання слів у називному і знахідному відмінках, тому кількісні показники про закінчення -о є не на 100 % інформативними. Утім, підрахунок вживання слів у називному і знахідному відмінках природно відпадає через відсутність інших

закінчень. Цікаво, що результат пошуку в підкорпусі дав два результати *автом*, проте це недосконалість корпусу, що тлумачить крапку винятково як завершення речення, а не скорочення слова: *Зобов'язати всіх домовласників, управдомів, а також керівників організацій, де є недіюча або знята ними телефонна апаратура, – негайно здати дирекції автом. телеф. станції м. Львова* (Вільна Україна, 1940). Одначе два випадки відмінювання таки трапилися – один в орудному відмінку однини: *В п'ятницю по обіді свинячий вереск вперше передаватиметься радіом* (Перець, 1943); та один у знахідному відмінку множини: *Львівська державна філармонія купує смокінги, фортепіани, піаніна* (Вільна Україна, 1940).

Таблиця 3

Кількість варіантів засвоєння запозичених іменників на -о в радянських газетах 1939–1945 рр.

Лексема	Кількість форм іменників із кінцевим -о	Кількість форм іменників із закінченнями -а, -у, -ом, -і, -ів, -ам, -ами, -ах
<i>авто</i>	7	0
<i>бароко</i>	1	0
<i>бюро</i>	501	0
<i>гестапо</i>	38	0
<i>депо</i>	123	0
<i>доміно</i>	5	0
<i>какао</i>	2	0
<i>кіно</i>	70	0
<i>піаніно</i>	7	1
<i>радіо</i>	179	1
<i>рококо</i>	3	0
<i>сопрано</i>	2	0
<i>танго</i>	4	0
<i>фіаско</i>	1	0
<i>фортепіано</i>	28	0
<i>фото</i>	32	0

Газети ОУН-УПА потребують підрахунок вживання слів у різних відмінках. Також важливо брати до уваги різні право-

писні варіанти тих самих слів. У табл. 4 представлена загальна кількість варіантів засвоєння запозичених іменників на *-о* в газетах ОУН-УПА часів Другої світової війни.

Таблиця 4

**Кількість варіантів засвоєння запозичених іменників на *-о*
в газетах ОУН-УПА часів Другої світової війни**

Лексема	Кількість форм іменників із кінцевим <i>-о</i> (усі відмінки, крім наз. та знах./загальна кількість)	Кількість форм іменників із закінченнями <i>-а, -у, -ом, -і, -ів, -ам, -ами, -ах</i>
<i>авто</i>	4/14	23
<i>бюро</i>	1/1	2
<i>гестапо, гестапо</i>	15/24,12/19	9,5
<i>депо</i>	1/1	0
<i>кіно</i>	1/1	5
<i>псевдо</i>	0/5	7
<i>радіо</i>	8/21	0
<i>фото</i>	1/1	0

Цікаво, що простежуємо варіантність засвоєння притаманного часові історизму *гестапо* (що його не регулював ні Правопис 1929 р., ні Правопис 1933 р.), до того ж навіть у межах одного видання: *В Станиславові забраних з цих сіл людей допитували майже виключно поляки – працівники гестапо* (Ідея і Чин, 1944); *3 метою винищення українського народу йдуть вони на співпрацю не лише з большевиками, але і з німцями (з гестапом і кримінальною поліцією)* (там само). В інших, визначених Правописом 1929 р., словах на кшталт *авто, кіно, псевдо*, зберігається майже непохитне відмінювання. Лише *радіо* не відмінюють зовсім.

Підкорпус німецьких газет має великий обсяг, що унеможливорює підрахунок вживання слів у тих чи інших відмінках вручну. Утім, загальні тенденції однаково можна простежити. У табл. 5 представлена загальна кількість варіантів засвоєння запозичених іменників на *-о* в німецьких газетах.

Німецькі газети також засвідчують незначну варіантність із суттєвим тяжінням до норм Правопису 1928 року, особливо в

словах, визначених відповідним переліком (навіть у словах *авто, бюро, кіно* наявні форми з кінцевим *-о* вжиті переважно в називному і знахідному відмінках). Слово *радіо* знову послідовно не відмінюють. На нашу думку, засвоєння варіюється від слова до слова через психолінгвістичний чинник одомашнення частоживаних та близьких слів, що й виливається в орфографічну інтерпретацію. Відомий український мовознавець Б. Ажнюк досліджує це явище на прикладі ойконіма Торонто, утім, цей принцип працює й з апелiatивами, як до прикладу, відбулося з *пальтом* (Ажнюк, 1999, с. 376–379).

Таблиця 5

Кількість варіантів засвоєння запозичених іменників на -о в німецьких газетах

Лексема	Кількість форм іменників із кінцевим <i>-о</i>	Кількість форм іменників із закінченнями <i>-а, -у, -ом, -і, -ів, -ам, -ами, -ах</i>
<i>авто</i>	133	332
<i>бароко</i>	8	37
<i>бюро</i>	291	249
<i>вето</i>	2	8
<i>гестапо</i>	1	0
<i>депо</i>	5	1
<i>доміно</i>	2	2
<i>євро</i>	1	0
<i>какао</i>	3	1
<i>кіно</i>	71	85
<i>кредо</i>	5	2
<i>піаніно, піяніно</i>	2,5	0,7
<i>псевдо</i>	1	3
<i>радіо</i>	404	3
<i>рококо</i>	10	0
<i>сопрано</i>	3	101
<i>танго</i>	4	4
<i>фортепіано, фортеп'яно</i>	4,0	85,1
<i>фото</i>	18	0

Отже, безапеляційну непохитність у невідмінюванні запозичених іменників на *-о* демонструє лише радянська правописна традиція, послідовно нав'язуючи свою систему цінностей, через мову зокрема. Ю. Шерех-Шевельов зазначає, що позаяк у російській мові відмінювання цих слів вважалося звичайною профанацією, то існувало лише в позалітературній традиції, а на українську мову накинута літературна російська норма як норма освічених кіл (Шерех, 1998, с. 240–241). Звісно, таку непохитність *"червоні"* демонстрували на всіх мовних рівнях, і позамовних також.

3.3. Варіантність на лексичному рівні

Запозичення іншомовних слів є важливим з огляду на збагачення лексичного складу мови. Утім, більшість дослідників стверджують, що кожне запозичення повинне мати мотивацію, як-от брак власної лексеми на позначення певного поняття. Зрештою, це поняття може бути цілком відсутнім у мові-реципієнті, себто бути культурною реалією мови-джерела. Так, невмотивовані запозичення видаються чужорідним тілом у мовному організмі. З огляду на це, логічно припустити, що українська публіцистика, яка має яскраво виражене патріотичне, а в нашому випадку національно-визвольне спрямування, тяжітиме до власне українських слів. Така гіпотеза також потребує корпусного підходу. Ми обрали синонімічні ряди з корпусного дослідження лексичної варіантності в пресі 1920–1940-х років, левову частку серед яких становлять саме воєнні терміни (Шведова, 2021). Табл. 6 ілюструє співвідношення кількості питомої й запозиченої лексики в газетах 1939–1945 рр. різної політичної орієнтації.

Отже, можна стверджувати, що до питомої лексики більше тяжіли німецькі газети та газети ОУН-УПА, а радянські – до запозиченої, що цілком збігається з їхньою ідеологією інтер-націоналізації. Як слушно зазначає український мовознавець О. Пономарів, *"протягом багатьох років боротьби з «українським буржуазним націоналізмом» на мовному фронті одним із найтяжчих злочинів наших мовознавців уважалося те, що вони хотіли замінити іншомовні слова «штучно вигаданими» українськими і*

в такий спосіб збити народ з магістрального шляху будівництва комунізму на манівці хуторянства" (Пономарів, 2001 а).

Таблиця 6

**Співвідношення кількості питомої й запозиченої лексики
в газетах 1939–1945 рр. різної політичної орієнтації**

Запозичення / питоме слово	Кількість вживань		
	у корпусі німецьких газет	у корпусі радянських газет	у корпусі газет ОУН-УПА
<i>авіація, авіація/летунство</i>	344,688/735	1275,0/0	0,4/7
<i>аеродром/летовище</i>	172/345	312/0	0/2
<i>вокзал/двірець</i>	33/208	128/1	0/0
<i>лозунг/гасло</i>	43/473	103/11	10/100
<i>реферат/доповідь</i>	616/256	10/573	1/9
<i>журнал/часопис</i>	389/1601	270/2	7/24
<i>екзамен/іспит</i>	2/377	69/192	0/2
<i>контратака/протиаступ</i>	96/270	41/0	0/3
<i>офензива/наступ</i>	248/1992	1/261	24/76
<i>пілот/летун, літун</i>	79/343,171	9/0,4	0/2,0
<i>прогрес/поступ</i>	17/202	22/8	1/7
<i>фактор/чинник</i>	44/476	19/4	3/78

Утім, бачимо й цікаву тенденцію до вжитку іншомовних слів серед німецьких газет на кшталт "*Краківські вісті*", що видавалася в Польщі, напр. *реферат*, а не *доповідь*. Ця тенденція збереглася серед діаспори, а відтак модним стало беззастережно копіювати мову діаспори. Звідси, до прикладу, сьогодні маємо сталу словосполучку *політик старої генерації* замість *політик старого покоління*.

Висновки

Агресивна мовна політика "*червоних*" забезпечила стійке вживання норм Українського правопису 1933 року в радянській пресі та похитнула правопис у німецьких та підпільних виданнях. Перспективи подальших досліджень полягають у поповненні колекції газетами різних регіонів і років для створення

більш репрезентативного і збалансованого корпусу та глибшого аналізу варіантності мовної норми.

Подяка. Сприяння поповненню колекції видань часів Другої світової війни в ГРАКУ завдячуємо Єнському університетові імені Фрідріха Шиллера за фінансування, студентам катедри прикладної лінгвістики Одеського університету імені І. І. Мечникова за пильне вичитування газет і збереження автентичного правопису та Марії Шведовій за допомогу на кожному етапі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Ажнюк, Б. (1999). *Мовна єдність нації: діаспора й Україна*. Рідна мова.

Архангельська, А. (2019). *Femina cognita*. Українська жінка у слові й словнику. Видавничий дім Дмитра Бураго.

Барчук, М. (2012). Фонетико-правописні особливості вокалізму в літературній мові галичини середини ХІХ ст. *Мовознавчий вісник*, 14–15, 27–36.

Бордовська, А. (2023). Варіантність мовної норми в газетах часів Другої світової війни. *Мовний простір сучасного світу*: Тези доповідей Всеукраїнської наукової конференції студентів, аспірантів і молодих учених (м. Київ, 26 травня 2023 р.). НаУКМА, 39–43.

Вихованець, І. (2004). Ненаукові пристрасті навколо українського правопису. *Українська мова*, 2, 3–24.

Голоскевич, Г. (1929). Правописний словник.

Городенська, К. (2023). Принципи і методологія українського правопису. *Українська мова*, 1, 32–49.

Грунський, М. К. (1940). (Ред.) *Український правопис*. Радянська школа.

Льченко, Дмитро. (2021, 28 січня). ОАСК скасував нову редакцію правопису. *Українська правда*. <https://www.pravda.com.ua/news/2021/01/28/7281517/>

Мазніченко, Є. І., Македон, В. Є., Шарабанова, С. В., & Яловнича, І. Л. (2019). (Ред.) *Український правопис*. Наукова думка.

Максимович, М. (1880). *Собрание сочинений*. В 3-х т. О правописанні Малоросійського язика: Письмо къ Основьяненку. Т. III, 312–328.

Німчук, В. (1990). Про графіку та правопис як елементи етнічної культури: історія г. *Мовознавство*, 6.

Огієнко, І. (1990). *Нариси з історії української мови: система українського правопису*.

Огієнко, І. (2001). *Історія української літературної мови*. М. С. Тимошик (упоряд.). Наша культура і наука.

Пономарів, О. (2001а). *Культура слова: мовностилістичні поради*. 2-ге вид. Львів.

Пономарів, О. (2001b). Правопис: хто проти? *Свобода*, 17, 21.

Пугач, В. (2019). Від "Граматки" П. Куліша до "Українського правопису" 2019 року: соціокультурний контекст кодифікації. *Література та культура Полісся. Серія "Філологічні науки"*, Т. 96, № 13, 78–89.

Сімович, В. (1984). *Літери і політика (п'ятдесят років фонетичного правопису в Галичині і на Буковині)*. Zbruc. <https://zbruc.eu/node/82742>

Скрипник, М. (1929). (Ред.). *Український правопис*. Державне видавництво України.

Тараненко, О. (1997). Лінгвістичний і соціальний комплекс проблем навколо сучасного українського правопису. *Український правопис: так і ні: Обговорення нової редакції "Українського правопису"*. УНВЦ "Рідна мова"; Довіра, 12–18.

Толочко, П. (1998). *Що або хто загрожує українській мові*. Оріяни.

Фаріон, І. (2004). *Правопис – корсет мови? Український правопис як культурно-політичний вибір*. Монастир Свято-Іванівська Лавра; Свічадо.

Хвиля А. (1933). (Уклад.). *Український правопис*. Радянська школа.

Хомич, Т. (2022). Неофімінативи в сучасному українськомовному дискурсі в контексті мовної норми. *Педагогічні обрії*, 2 (122), 41–45.

Шведова, М. (2020). Граматичне освоєння запозичених іменників із кінцевим -о в українській мові: корпусне дослідження. *Українська мова*, 2, 13–30.

Шведова, М. (2021). Лексична варіантність в українській пресі 1920–1940-х років і формування нової лексичної норми (корпусне дослідження). *Мовознавство*, 1, 16–35.

Шерех, Ю. (1998). Так нас навчали правильних проізношень. *Пороги і заборіжжя*, 3, 203–249.

Яворська, Г. (2000). *Прескриптивна лінгвістика як дискурс. Мова. Культура. Влада*. НАН України. Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні.

Hall-Lew, L., Friskney, R., & Scobbie, James M. (2017). Accommodation or political identity: Scottish members of the UK Parliament. *Language Variation and Change*, 29(3), 341–363.

Rafiyenko, D., & Ilja A. Seržant. (2022). Ideology and identity in grammar: A diachronic-quantitative approach to language standardization processes in Ancient Greek. In: Müller, Johannes. (Ed.), *Connectivity Matters! Social, Environmental and Cultural Connectivity in Past Societies* (pp. 187–210). Sidestone Press.

РЕСУРСИ

Генеральний регіонально анотований корпус української мови (ГРАК). (Ред.). М. Шведова, Р. фон Вальденфельс, С. Яригін, А. Рисін, В. Старко, М. Возняк, М. Крук та ін. 2017–2023. uacorporus.org
Diasporiana. Електронна бібліотека. <https://diasporiana.org.ua/>
LIBRARIA. Архів української періодики онлайн. <https://libraria.ua/>

REFERENCES

Arkhanhelska, A. (2019). *Femina cognita. Ukrainian woman in the word and dictionary*. Vydavnychyi dim Dmytra Buraho [in Ukrainian].

Azhniuk, B. (1999). *Linguistic unity of the nation: diaspora and Ukraine*. Ridna mova [in Ukrainian].

Barchuk, M. (2012). Phonetic and orthographic features of vocalism in the literary language of Galicia in the middle of the 19th century. *Movoznavchyi visnyk. Zbirnyk naukovykh prats*, 14-15, 27–36 [in Ukrainian].

Bordovska, A. (2023). Variation of the language norm in newspapers during the Second World War. *Movnyi prostir suchasnoho svitu: Tezy dopovidei Vseukrainskoi naukovoï konferentsii studentiv, aspirantiv i molodykh uchenykh (m. Kyiv, 26 travnia 2023 r.)*. NaUKMA [in Ukrainian].

Farion, I. (2004). *Is spelling a language corset? Ukrainian spelling as a cultural and political choice*. Monastyr Sviato-Ivanivska Lavra; Svichado [in Ukrainian].

Hall-Lew, L., Friskney, R. & Scobbie, James M. (2017). Accommodation or political identity: Scottish members of the UK Parliament. *Language Variation and Change*, 29(3).

Holoskevych, H. (1929). *Spelling dictionary* [in Ukrainian].

Horodenska, K. (2023). Principles and methodology of Ukrainian spelling. *Ukrainska mova*, 1, 32–49 [in Ukrainian].

Hrunskyi, M. K. (1940). *Ukrainian spelling*. Radianska shkola [in Ukrainian].

Ilchenko, Dmytro. (2021, January 28). OASK canceled the new edition of the spelling. *Ukrainska pravda* [in Ukrainian]. <https://www.pravda.com.ua/news/2021/01/28/7281517/>

Khomych, T. (2022). Neofeminatives in modern Ukrainian discourse in the context of the language norm. *Pedahohichni obrii*, 2 (122), 41–45 [in Ukrainian].

Khvyliya, A. (1933). *Ukrainian spelling*. Radianska shkola [in Ukrainian].

Maksymovych, M. (1880). On the spelling of the Ukrainian language: a letter to Osnovyanenko. Vol. 3 [in Ukrainian].

Maznichenko, Ye. I., Makedon, V. Ye., Sharabanova, S. V., & Yalovnycha, I. L. (2019). *Ukrainian spelling*. Nukova Dumka [in Ukrainian].

Nimchuk, V. (1990). About graphics and spelling as elements of ethnic culture: the history of g. *Movoznavstvo*, 6 [in Ukrainian].

Ohiienko, I. (mytropolyt Ilarion) (1990). Essays on the history of the Ukrainian language: the system of Ukrainian spelling [in Ukrainian].

Ohiienko, I. (mytropolyt Ilarion). (2001). *History of the Ukrainian literary language*. Uporiad., avt. ist.-biohr. narysu ta prymit. M. S. Tymoshyk. *Nasha kultura i nauka* [in Ukrainian].

Ponomariv, O. (2001a). Word culture: Linguistic advice: Education. manual. 2-he vyd., stereotyp. Lybid [in Ukrainian].

Ponomariv, O. (2001b). Spelling: Who's Against? *Svoboda*, 17 [in Ukrainian].

Puhach, V. (2019). From P. Kulish's "Grammar" to "Ukrainian Spelling" in 2019: the sociocultural context of codification. *Literatura ta kultura Polissia*, 96. Serii "Filolohichni nauky", 13, 78–89 [in Ukrainian].

Rafiyenko, D. & Ilja A., Seržant. (2022). Ideology and identity in grammar: A diachronic-quantitative approach to language standardization processes in Ancient Greek. In: Müller, Johannes (ed.), *Connectivity Matters! Social, Environmental and Cultural Connectivity in Past Societies* (pp. 187–210). Sidestone Press.

Sherekh, Yu. (1998). This is how we were taught the correct pronunciation. *Porohy i zaporizhzhia*. 1998. 3 [in Ukrainian].

Shvedova, M. (2020). Grammatical acquisition of borrowed nouns with final -o in Ukrainian: a corpus study. *Ukrainska mova*, 2, 13–30 [in Ukrainian].

Shvedova, M. (2021). Lexical variability in the Ukrainian press of the 1920s–1940s and the formation of a new lexical norm (corpus study). *Movoznavstvo*, 1, 16–35 [in Ukrainian].

Simovych, V. (1984). Letters and politics (fifty years of phonetic spelling in Galicia and Bukovina). *Zbruch* [in Ukrainian].

Skrypnyk, M. (1929). *Ukrainian spelling*. Derzhavne vyd-vo Ukrainy [in Ukrainian].

Taranenko, O. (1997). Linguistic and social complex of problems surrounding modern Ukrainian spelling. *Ukrainskyi pravopys: tak i ni: Obhovorennia novoi redatsii "Ukrainskoho pravopysu"*. UNVTs "Ridna mova": Dovira [in Ukrainian].

Tolochko, P. (1998). What or who threatens the Ukrainian language [in Ukrainian].

Vykhovanets, I. (2004). Non-scientific passions around Ukrainian spelling. *Ukrainska mova*, 2, 3–24 [in Ukrainian].

Yavorska, H. (2000). Prescriptive linguistics as discourse: language, culture, power [in Ukrainian].

RESOURCES

Diasporiana. Electronic library. <https://diasporiana.org.ua/>
General Regionally Annotated Corpus of Ukrainian (GRAC)] /
M. Shvedova, R. fon Valdenfels, S. Yaryhin, A. Rysin, V. Starko,
M. Vozniak, M. Kruk ta in. 2017–2023. <https://uacorpus.org>.
LIBRARIA. Archive of Ukrainian periodicals online. <https://libraria.ua/>
Отримано редакцією журналу / Received: 24.11.23
Прорецензовано / Revised: 02.12.23
Схвалено до друку / Accepted: 05.12.23

Anna BORDOVSKA, Applicant
ORCID ID: 0000-0002-2867-0247
e-mail: abordovski@gmail.com
Lviv Polytechnic National University,
Lviv, Ukraine

THE SPELLING AND LEXICAL VARIATION IN NEWSPAPERS AND MAGAZINES PUBLISHED DURING THE SECOND WORLD WAR (BASED ON GRAC)

The article examines the cases of correlation between language standardization and ideology. The theoretical part of the study explores the history of the Ukrainian spelling establishment. Then, the subcorpora of German, Soviet and underground periodicals have been created in General Regionally Annotated Corpus of the Ukrainian Language. In the practical part of the paper, an analysis of language norm variation in newspapers of different political orientation published during the Second World War in the General Regionally Annotated Corpus of the Ukrainian Language has been carried out, and the influence of ideology on the formation of language norms has been traced. The analysis concerns some phonetic and morphological peculiarities of the Ukrainian language. It was found that the German occupation newspapers and underground newspapers of OUN-UPA gravitate towards the Spelling of 1928, although some variability can be traced, and the Soviet ones gravitate towards the Spelling of 1933. It was established that the choice of a variant depended on the political orientation of the publication. At the lexical level, Soviet periodicals gravitate towards foreign words, while German and underground periodicals again show different tendencies.

Keywords: Ukrainian spelling, corpus, variability, language norm, language ideology, periodicals.